

A magyarországi német szervezetek történelempolitikai törekvései és a német kisebbségi sajtó (1921–1944)*

Az etnikai és nemzeti alapú közösségek kollektív identitásának egyik legfontosabb összetevője a közös múlt tudata, fontosabb eseményeinek beépülése a kulturális emlékezetbe, valamint a múltra irányuló, több szinten is zajló folyamatos reflexió.¹ A múlt tehát, mint a már kanonizált, a történelempolitika (mindenkori aktuális) formálóinak szűrőjén többszörösen átfuttatott események láncolata, szükséges a kollektív entitásként létező csoportok kohéziójának fenntartásához, de a vele való foglalkozás fontosságának tudatosítása a közösségként még nem létező, azonban az *etnikai vállalkozók* által már „célba vett” csoportok formálódó összetartozás-tudatának megteremtéséhez is hozzájárul.²

A tanulmány célja az, hogy a két világháború közötti német szervezetek és hetilapjaik vizsgálatán keresztül bemutassa, miként igyekezett a magyarországi német etnikai vállalkozók előbb szűkebb, majd táguló köre az első világháború előtti és alatti tapasztalatokra építve a németek 17–19. századi betelepülését mint a múlt fix elemét beépíteni a német lakosság általuk újrakonstruálni szándékozott kulturális emlékezetébe, így felhasználni azt a helyi és regionális szintet meghaladó közösségépítésben, a *magyarországi német* összetartozás-tudat megteremtésében.³

Az elemzés a magyarországi németek két világháború között működő, országos hatókörű kulturális szervezeteire, a (ténylegesen) Jakob Bleyer, majd 1933 után Gratz Gusztáv vezette Magyarországi Német Népművelődési Egyesületre (MNNE, 1924–1940) és a Franz Basch által irányított Magyarországi Németek Népi Szövetségére (Volksbund, 1938–1945), illetve ezek hetilapjaira, a *Sonntagsblattra* és a *Deutscher Volksbotéra* terjed ki. Az MNNE és a Volksbund etnikai alapon szerveződő kulturális egyesületek voltak, amelyek ugyan hivatalosan nem fejthettek ki politikai aktivitást, de mindkettő a magyarországi németek érdekképviseleti szerveként határozta meg magát, s mint ilyenek valójában bekapcsolódtak a politikai életbe is. Bár a Basch-féle szervezet vezetőségét, tagságának és célkitűzéseinek nagy részét illetően az MNNE-ben gyökerezett, leegyszerűsítés lenne azt állítani, hogy a Bleyer vezette szervezetből egyenes út vezetett a radikálisabb, fiatalabb generáció által irányított, minden tekintetben jobban szervezett egyesület térnyeréséhez. Ehhez mindenképpen kellett a magyar kormányok téma iránti másfél évtizedes érzéketlensége, majd 1938 után a külpolitikai érdekeket szem előtt tartó (korlátozott) engedékenysége, valamint a nemzetiszocialista Németország támogatása is. A két szervezet törekvései és lehetőségei ugyan több ponton is eltértek egymástól, történelempolitikai célkitűzéseik lényegében megegyeztek, az ezek érvényesítésére irányuló eszközkészletük pedig az eltérő adottságok ellenére sem sokban különbözött. Természetes, hogy törekvésüknek volt önlegitimációs célja is, de legalább ennyire hangsúlyos volt felvilágosító és emancipatorikus szándékuk.⁴ A német etnikai vállalkozók is tökéletesen érzékelték

*A tanulmány az NKFIH K 112448 ny. számú projekt keretében készült.

¹ Pataki Ferenc: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány*, 2010/7. 782.

² Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001/7–8. 60–66.

³ A kommunikatív és a kulturális emlékezetéről lásd Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz, 2013.

⁴ A történelempolitika ilyen jellegű funkciójáról lásd Wolfrum, Edgar: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik als Forschungsfelder. In: Scheunemann, Jan (Hrsg.): *Reformation und Bauernkrieg. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik im geteilten Deutschland*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. 20.

ugyanis, hogy a történelemtudat meghatározza, és egyúttal formálja is a jelent.⁵ Egy nemzetiesítő államban pedig csak a saját narratívák kidolgozásával és ezeknek az általuk képviselni szándékozott csoporttal való elfogadtatásával tudják megtörni a hivatalos, (nemzet)állami értelmezések monopóliumát.

A magyarországi németek etnikai identitása

A *magyarországi némettség* mint kollektív entitás az első világháború végéig nem volt tényleges tartalommal megtölthető fogalom. Az erdélyi szászok önálló szigetként, elismert (erdélyi) társnemzetként ugyan évszázadokon keresztül ápolták zárt, lényegében csak a protestáns német területekkel egyházi és kulturális kapcsolatokat fenntartó és azokból táplálkozó közösségtudatukat, de a Magyar Királyság más területeire más-más időpontokban betelepült németek által gyakran szigetszerűen lakott vidékekkel nem tartottak fenn rendszeres, komoly kapcsolatot. Ez ugyan a 19–20. század fordulóján némileg megváltozott, amikor a bánági németek körében – németországi támogatással – formálódó mozgalommal egyes vezetőik (az ún. „zöld szászok”) kapcsolatba léptek, de a világháború a bánági központú közösségépítés lassú folyamatát is megakasztotta.⁶ A háborús veszteségeket szankcionáló békeszerződések leválasztották Magyarországot területéről az egyetlen befolyásos, létszámában is jelentős, valóban önálló entitásként fellépő német közösséget, valamint a lassan, de folyamatosan erősödő, a közösségépítést célul kitűző délkelet-magyarországi regionális német elitet, a még kevésbé megszervezett, de komoly gazdasági potenciállal rendelkező bánági svábokkal a háta mögött. A Magyarországon maradt csaknem 550000 német lakos pedig a békeszerződés pillanatában nem rendelkezett a helyi szinten túlterjedő összetartozás-tudattal.

A népszámlálások által német anyanyelvüként meghatározott magyarországi németek jelentős része vidéken, többségében falvakban élt.⁷ Bár a faluközösségek bomlása már előrehaladt, ezekre jórészt az endogámia volt jellemző, s a települések német lakossága a vásárok és piacok, esetleg a búcsúk látogatásától eltekintve nem ápolt kapcsolatot a szomszéd német településekkel.⁸ A falusi német közösségek és személyek etnikai identitásának több olyan fontos alkotóeleme volt, amely erősítette a más etnikumú közösségekkel, vagy lakossággal szembeni határokat. A német földről való közös származás mítosza általában nem részletezett, evidenciaként kezelt információ ekkor, aminek konkrét, területileg lehatárolt tartalma a kommunikatív emlékezetben gyakran nem volt már fellelhető, legfeljebb — jó esetben — a legrégebbi egyházi anyakönyvi bejegyzésekben. A gyakran több nyelvjárás egymásra hatásából évtizedek során kialakult helyi német nyelvjárás mint anyanyelv, az etnikai identitás másik meghatározó eleme, a német vagy nagy arányban németek által is lakott települések jelentős részén a hétköznapi valósága volt. Bár az oktatás és közigazgatás terén érték támadások a nyelvhasználatot a magyar állam és az egyházak részéről, a német közösségek tagjai egymással való érintkezésükben, az egyházak által fenntartott iskolákban, az istentiszteleteken és az alsó fokú közigazgatási szervekkel való érintkezésben is

⁵ Uo. 16.

⁶ Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 2.* Budapest: Argumentum, 2015. 164-167.

⁷ Az 1930-as években a magyarországi némettség 17%-a élt városokban. (Korábban ez az arány csaknem 25% volt.) Kovács Alajos: *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Budapest: Hornyánszky Viktor R.-T. M. Kir. Udvari Könyvnyomda, 1936. 8. Bleyer kezdetben az MNNE munkáját kizárólag a falusi német lakosságra koncentrált. Utolsó éveiben változtatott ezen a gyakorlaton. Az azonban érvényes megállapítás maradt, hogy a magyarországi német szervezetek bázisa a falvakban volt.

⁸ Holder, Gottlob: *Das Deutschtum in der unteren Baranya. Eine bevölkerungs- und siedlungsgeographische Studie über die Schwäbische Türkei.* Stuttgart: Ausland und Heimat, 1931. 44.

használhatták anyanyelvüket.⁹ Sok településen az ősök által magukkal hozott hagyományok, szokások egy része is fennmaradt, ami azonban a tárgyi kultúráról már sokkal kevésbé volt elmondható.¹⁰ A német identitás sokkal kevésbé megfogható, de általánosan jelenlévő eleme volt a más etnikumú közösségekkel szemben létező mentalitásbeli különbségek toposza. E szerint az önkép szerint a kemény, szorgalmas munka, az anyagi előrelépés belső kényszere a németeket egyértelműen jellemezte Magyarországon.¹¹

A magyarországi német közösségekre és azok tagjaira általában a többes kötődés volt jellemző.¹² Magukat németnek, azaz a német néphez tartozónak tartották, hazájuknak pedig természetesen Magyarországot nevezték. Amennyiben egyáltalán megfogalmazódott bennük a nemzethez tartozás kérdése, arra minden bizonnyal a „magyar” választ adták volna (a kérdéssel azonban feltehetően nem foglalkoztak sokat, annál is inkább, mivel a népszámlálások során sem állították őket választás elé), ugyanis Magyarországra érkezésükkor még nem létezett a modern német nemzet, így pedig szükségképpen kimaradtak a német nemzeté válás folyamatából. Németország nem is szerepelt mentális térképükön, mivel (eltekintve az erdélyi szászoktól, a bánági elit egy részétől, valamint a nyugat-magyarországi területeken élők bizonyos hányadától) semmiféle kapcsolatot nem ápoltak a Monarchia északi szomszédjában élőkkel. Az 1920-as évekig két olyan fontos esemény történt, amely a magyar állami politika szövetébe fonta a helyi politika szálaikat, s az eseményekbe való bekapcsolódás, az ott szerzett közös élmények a magyar államra fókuszáló patriotizmust erősítették a lakosság jelentős részében: az 1848–1849-es szabadságharc és az első világháború. A magyarországi német falusi közösségekben azonban a lojalitás központjában — az egyházak mellett — minden kétséget kizáróan a szülőföld (Heimat) állt, amelynek határait többnyire csak a katonáskodás, a vásárok, piacok és búcsúk, esetleg a gyerekcsere alkalmával hagyták el.¹³

A 19. század nyolcvanas éveitől a trianoni békeszerződésig azonban több olyan hatás is érte a Magyar Királyság területén élő, zömében a 18. században betelepült németiséget, amely a helyi szintet meghaladó, regionális és országos német összetartozás-tudat kialakulásának/kialakításának kedvezett. Az ausztriai majd németországi központú Német Iskolaegyesület (Deutscher Schulverein), és az ennél radikálisabb, határozott Délkelet-Európa-politikát követelő Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) fontos célkitűzése volt a Magyarországon élő németek oktatási, kulturális és nyelvi jogainak kiharcolása és a körükben megfigyelhető asszimilációs tendenciák megállítására, ha lehet visszafordítására. Ennek érdekében komoly sajtóhadjáratot folytattak a magyar nemzetiségpolitika ellen Németországban, Ausztriában és Magyarországon, s kiadványok küldésével, egyes német nyelvű sajtóorgánumok anyagi támogatásával igyekeztek erősíteni azokat az elsősorban a szász vezetők egy része által is szimpátiával figyelt bánági német megnyilvánulásokat és kezdeményezéseket, amelyek a magyarországi németiség megszervezésének szükségességét hirdették.¹⁴ Az Edmund Steinacker, képviselőházi tag által kifejtett aktivitás eredményeként sikerült egy főleg a Bánagra és részben Bácskára koncentráló aktivista hálózatot kialakítani, amelynek tevékenységét, szervezését mintegy 150-200 polgári hátterű német személy

⁹ Bleyer Jakab: A hazai németiség. *Budapesti Szemle*, 169. köt. 1917/483. sz. 439–440.

¹⁰ Lásd Fél Edit: *Harta néprajza*. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete, 1935. 128.

¹¹ Basch, Franz Anton: *Das Deutschtum in Ungarn*. München: Pfeiffer, 1926. 9.

¹² Vö. Bindorffer Györgyi: Kulturális és kommunikatív emlékezet. Történelemkonstrukció és történelemrekonstrukció a magyarországi németeknél. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008. 67.

¹³ A paraszti múltszemlélet térbeli koordinátáiról lásd Gyáni Gábor: A nemzeti emlékezet tudománya? In: Gyáni Gábor (szerk.): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2000. 111.

¹⁴ Schödl, Günter: *Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890 bis 1914. Zur Geschichte des deutschen „extremen Nationalismus“*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1978.

végezte.¹⁵ Az 1906-ban megalakult Magyarországi Német Néppárt azonban az 1910-es választásokon nem jutott be a képviselőházba, ami csak kisebb részben volt magyarítható a közigazgatás oldaláról érkező — kétségkívül jelentős — ellenszéllel. Nagyobb akadályt jelentett, hogy a mozgalmat ilyen rövid idő alatt nem sikerült országos hatókörűvé fejleszteni.¹⁶

A németországi és magyarországi ébresztő mozgalmak mellett a világháborúban szerzett közvetett és közvetlen személyes tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy az addig a lokalitás keretein túl nem igazán érdeklődő falusi németiség számára a helyi szinten túlmutató etnikai alapú közösségtudat jelentősége felértékelődjön. A frontokon a magyarországi németek kapcsolatba kerültek németországi katonákkal, a visszavonulás hónapjaiban pedig a hátszágban élő civil lakosság is találkozhatott birodalmi németekkel.¹⁷ Emellett ebben az időszakban már a falvakba is jártak lapok (lehet, hogy csak néhány példányban, viszont azokat nemcsak egy család olvasta, hanem odaadták másoknak is), a propagandaszólamokat harsogó sajtó pedig a világháború alatt másról sem cikkezett, mint a magyar-német fegyverbarátságról. Ennek eredményeként pedig Németország rákerült nagyon sok magyarországi német mentális térképére.

A világháborús vereség után részben a forradalmi hangulatra építve, részben a magyar kormányzatok területi elcsatolásokat megelőzni szándékozó stratégiáját kihasználva, azt támogatva Jakob Bleyer és Rudolf Brandsch etnikai alapú, egymással versengő német pártokat hívtak életre, amelyek igaz csak rövid ideig s egymással rivalizálva, de komoly aktivitást fejtettek ki az ország különböző, németek által lakott részein.¹⁸ Ennek eredményeként helyi szintre is közvetítették az etnikai alapú önszerveződés lehetőségének és szükségességének gondolatát és a magyarországi németek összetartozás-tudatát. Aktivitásuknak köszönhetően ideig-óráig több, nem magyar pártok által delegált német képviselő is bekerült a törvényhozásba, ami azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy ha a magyarországi német politikai képviselő bekerül a nagypolitika áramába, akkor az országos szervezkedés is könnyebbé válik. Bár a német pártok feloszlottak, ez az aktivitás szempontjából intenzív pár év kinevelte a két világháború közti német szervezetek vezetőinek és aktivistáinak első generációját, a konzervatív katolikus Jakob Bleyerrel az élen.

Az 1920-as évek elejétől kezdve az MNNE fő reprezentánsai Bleyer vezetésével az ún. hungarustudatban és a politikai magyar nemzet eszméjében gyökerező „németmagyar” (Deutschungar) koncepciót képviselték, ami szerint a magyarországi németiség a magyar nemzet és egyúttal a német nép része is volt. A két kötődés egymáshoz való viszonyában nézetük szerint nem állt fenn alá-fölrendeltség, s történelemben gyökerező, természetes adottságnak tekintették, hogy a magyarországi németek mindenkor e lojalitások összhangban tartására törekedtek.¹⁹ A Bleyer által kinevelt, a németországi eszmékre érzékenyen rezonáló fiatalabb generáció, amely a Kameradschaft, majd a Volksbund vezetését is kezében tartotta, már a harmincas évek első felében nyíltan szakított ezzel a felfogással. Az általuk hirdetett, a helyi német közösségek felé is képviselt identitáskonstrukció alapján különbözött a bleyeri elképzeléstől. Basch már nem beszélt nemzetről, főleg nem magyar vonatkozásban.²⁰ Ebben a

¹⁵ Seewann, 2015. 148.

¹⁶ A Magyarországi Német Néppártról lásd Seewann, 2015. 132–152.; Schödl, Günter: Ungarns „Deutsche Bewegung” und mitteleuropäische Politik am Vorabend des ersten Weltkrieges. In: Schödl, Günter (Hg): *Formen und Grenzen des Nationalen. Beiträge zur nationalen Integration und Nationalismus im östlichen Europa*. Erlangen: Institut für Gesellschaft und Wissenschaft an der Universität Erlangen-Nürnberg, 1990. 327–355.

¹⁷ Gündisch Guido: A nemzeti eszme fejlődése a németiségnél. *Magyar Szemle*, 2. köt. 1928. március. 255.

¹⁸ Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának alakulása*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975. 14–20., 24–34., 46–50.

¹⁹ Bleyer, Jakob: Ungarn und Deutschungarn I. *Neue Post*, 10. Mai. 1918. 1.

²⁰ Erstes schwäbisches Volksfest in Mágocs. *Sonntagsblatt*, 17. Juni 1934. 4.

koncepcióban Magyarország a német kisebbség hazája volt, s mint ilyen állampolgári lojalitás illette meg a német lakosság részéről. A közösségi érzések fókuszába — a nemzet helyére is, egyedülként — a nép (Volk) került, amely egyenrangú tagként olvadt be a magnép (Kernvolk) és a német népcsoportok által alkotott német népközösségbe (Volksgemeinschaft).²¹ Mindkét szervezet határozott, egymáshoz több ponton hasonló identitáspolitikát folytatott, az ennek alkotóelemeiként tételezhető történelempolitikában azonban nem volt lényegi különbség közöttük. Utóbbit mindkét szervezet a *magyarországi némettség* mint kollektív entitás megteremtésének szolgálatába állította.²²

Német szervezetek – emlékezet – történelempolitika

A német helyi társadalmakban — hasonlóan a nem német falusi közösségekhez — a kollektív identitás fontos építőkövei voltak a többnyire reflektálatlan hagyomány és a három-négy emberöltőre visszatekinteni képes kommunikatív emlékezet.²³ Utóbbiban természetesen fennmaradt a német területekről való származás tudata, de a lakosok sok helyütt már nem voltak tisztában azzal sem, hogy milyen vidékről, melyik évben vándoroltak be őseik, nemhogy az őket kibocsátó települések nevére vagy az elvándorlás okára emlékeztek volna.²⁴ Lokális szinten viszonylag kevés településen voltak olyan tárgyakban testet öltő *emlékezhelyek*,²⁵ amelyek elsődleges (egyházi) funkcióik mellett közvetlenül emlékeztettek a betelepülésre, esetleg a telepések származási helyére.²⁶ Családi szinten ennél sokkal gyakrabban maradtak fenn tárgyak, esetleg írásos emlékek is, amelyek a generációról-generációra való átöröklődés révén a felmenőkre, a betelepülés tényére emlékeztették tulajdonosaikat, de ezek az atomizált emlékezések nem álltak össze rítusokká. Kivételt általában csak azok az egyházi ünnepek jelentettek, amelyeken megemlékeztek a falusi közösségek története kiemelkedőnek tartott eseményéről, a templomépítésről. Mivel ez a legtöbb esetben még a betelepüléshez viszonylag közeli időpontban történt, így a templomépítő ősök mellett néhol felidéztek a honfoglaló németek alakját, heroikus küzdelmét is.²⁷

²¹ Romsics Gergely: *Nép, nemzet birodalom*. Budapest: Új Mandátum, 2010. 47.; Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan–Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Központ, 2006. 121–123.

²² Értelmezésben a történelempolitika az identitáspolitikája része. Az identitáspolitikába beletartoznak az olyan politika által motivált és szervezett/irányított (jó esetben valódi társadalmi igényekre támaszkodó), a közösségi összetartás erősítését (is) célul kitűző aktivitások, amelyekben a múltra való reflexió nem — vagy csak közvetetten — játszik szerepet. Ide tartozik az etnikai párt- vagy kulturális szervezetek szervezése, anyanyelvi oktatás szervezése és felügyelete, kulturális csoportok támogatása, újságok, könyvek kiadása, könyvtárak, színházak fenntartása, nyelvi továbbképzések, helyi, regionális, országos programok szervezése, filmek vetítése, stb.

²³ Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest: Nyitott könyvműhely, 2010. 105.

²⁴ Kaspar Muth, a bánsági németek vezető politikusa szerint „Sem nagyapám, sem nagyanyám nem tudta megmondani: honnan, Németország melyik falujából vándorolt ki az ő nagyapja, dédapja. És nagyapám, nagyanyám még csak a harmadik nemzedék volt a bevándorlás óta.” Rieß, Josef (Hg): *Volkswerden im Banat. Reden und Aufsätze Dr. Kaspar Muth's*. Timisoara: Druck Ideal, 1935. 23.

²⁵ Az emlékezet helyeiről lásd Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Múlt és Jövő*, 2003/4. 3–16.

²⁶ Erre példa a hajósi csodatevő Mária szobor. Hermann, Aegid: *Unsere liebe Frau und die Schwaben von Hajós. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, 1932/1. 50–58.; 1931/2–3. 223–232. Bérczi László – Radovics Krisztina: A hajósi Madonna szobor restaurálása. In: *Magyar műemlékvédelem. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Évkönyve X. (1980-1990)* Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996. 173–174.

²⁷ Millich, Josef: „Alte und neue Heimat” Ein Jubiläumsjahr der Gemeinde Somberek. *Sonntagsblatt*, 15. Januar 1933. 2.

A magyarországi német közösségek kulturális emlékezete lényegében megegyezett a magyar közösségekével. A kommunikatív emlékezettel szemben, amely magától terjed, s a közösségbe való beleszületéssel válhat valaki részesévé, a kulturális emlékezet „gondos irányításra szorul”,²⁸ és a falusi német közösségek ugyanúgy a magyar állam hatékonyan képviselt történelempolitikai törekvéseinek célcsoportjai voltak, mint a magyarok. Ugyanazok a múltra vonatkozó, a magyar nemzet- és államépítés szűrőjén átfuttatott kanonizált információk és történetek jutottak el hozzájuk a tankönyveken, kalendáriumokon, újságokon és ünnepségeken keresztül, ha németül is. (Ehhez persze az is hozzájárult, hogy a magyarországi németek nem tudtak olyan történelmi eseményekre visszatekinteni, amelyek kisebbség-specifikusak lettek volna, ráadásul nem is voltak megszervezve, értelmiségük jelentős része pedig — amely általában a kulturális emlékezet hordozója, s egyszersmind részben a kánon kialakítója — fokozottan kitett volt az akkulturációnak, illetve asszimilációnak.²⁹) A bánási aktivisták a századforduló után már érzékelték ezt a problémát, mert negatívan hatott vissza közösségszervezői tevékenységükre, ezért lapjaikban, kalendáriumaikban gyakran foglalkoztak az egyetlen olyan történelmi eseménysorozattal, amelynek fókuszában a magyarországi németek álltak: a 17–19. századi betelepüléssel.³⁰ 1920 után a trianoni Magyarországon működő meghatározó német szervezetek, az MNNE, majd a negyvenes évek első felében a Volksbund is ezt az aktust állították történelempolitikai törekvéseik fókuszába.

Bleyer és később tanítványa, Basch is alapvetően két történelempolitikai célt tűzött ki szervezete elé. Az egyik az volt, hogy tudatosítani kívánták a magyarországi németekben, hogy a németiség is kivette részét az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcból, valamint az első világháborúból.³¹ Ez valójában nem jelentett nagy kihívást, mivel még a szabadságharc emléke is elevenen élt a közösségek kommunikatív emlékezetében. Az üzenet célba juttatása a mögöttes tartalom miatt volt igazán fontos: eszerint a magyarországi németek nem másodrendű polgárai a hazának, hiszen maguk is vérüket ontották érte, az elmúlt évtizedekben kétszer is. Jogosan várhatják el tehát, hogy minimális, alapvetően a nyelvhasználatra vonatkozó igényeiket tiszteletben tartásuk, s kisebbségi jogaikra ne kegyként, hanem jussként tekintsenek.

A másik, legalább ennyire fontos célkitűzés a Magyarországra való betelepülés, a „honfoglalás” tényének tudatosítása, a helyben evidenciaként kezelt információ megerősítése illetve bevésése volt az egyén, a helyi közösségek, a régiók szintjén, valamint végcélként országosan is: „Mert csak annak a népnek van jövője, amelyik ismeri és tiszteli a múltját.”³² Ez a művelet már nem támaszkodhatott a kommunikatív emlékezetre, ezért egyértelműen a kulturális emlékezetet célozta meg. Amíg 1848–1849 vonatkozásában az is könnyebbséget jelentett, hogy az esemény hangsúlyosan szerepelt a magyar történelmi kánonban is, a németek betelepülése nem volt a magyar kulturális emlékezet kiemelt helyen kezelt része.

²⁸ Assmann, 2013. 55.

²⁹ Az akkulturáció és az asszimiláció folyamatáról összefoglalóan lásd Seewann, Gerhard: *Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa*. In: Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi németek Országos Önkormányzata, 2000. 105–106.; Marchut Réka: *Asszimiláció és disszimiláció a magyarországi németeknél a két világháború közötti időszakban (1920–1941)*. In: Gazdag László – P. Müller Péter (szerk.): *"Fenn és lenn": Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára*. Pécs: Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, 2014. 47–61.

³⁰ A temesvári *Deutsches Tageblatt für Ungarn* például 1900–1901-ben nagyon sok tárcacikkben foglalkozott a kérdéssel. Adam Müller-Guttenbrunn-tól is megjelentettek olyan publikációkat, amelyek a betelepítés történetét tárgyalták. Pl. Müller-Guttenbrunn, Adam: *Die Deutschen im Banat. Deutsches Tageblatt für Ungarn*, 12. März 1901. 1–3.; 13. März 1901. 1–2.; 14. März 1901. 1–3.

³¹ Bleyer Jakab: *A magyar és német viszony. Magyar Szemle*, 5. köt. 1929. február. 120–121.; Gündisch, 1928. 255.

³² Ein Christkindl für unser Volk. *Sonntagsblatt*, 11. Dezember 1921. 10.

Alig volt olyan, a korszakkal foglalkozó történelmi munka, amelyben a kérdés hangsúlyos szerepet kapott volna, s a német nyelvű tankönyvekben is maximum a bevándorlás tényének rögzítése szerepelt.³³ A betelepülés eseményének a németek kulturális emlékezetébe való beépítésével több célt kívántak elérni. Mindenekelőtt a helyi közösséget meghaladó szinteken is ki akarták alakítani az etnikai összetartozás tudatát, hogy arra építve a magyarországi németiség önálló entitásként, megszervezve jelenhessen meg a közéletben, s az etnikai vállalkozók által kitűzött célokért hatékonyan léphessen fel, ha szükséges, a többségi akarattal szemben is. A téma azonban alkalmas volt arra is, hogy az államok feletti „dunai sváb” összetartozás gondolatát bevigyék a köztudatba.³⁴ Nem is beszélve arról, hogy így a magyarországi németiség és az őseket kibocsátó, időközben Német Birodalommá szerveződött német területek közti érzelmi kapcsolat kialakulásához/megteremtéséhez is hozzájárulhattak. Emellett járulékos haszonként erősíteni kívánták a német kisebbség önképét azzal, hogy a németekről élő, pozitív előjelű toposzokat (kitartás, állhatatosság, hűség) a betelepülés tárgyalása kapcsán is rendre kidomborították.³⁵

A németek Magyarországra költözéséről a magyar közbeszédben, a politikai indíttatású megnyilatkozásokban, az ismeretterjesztő irodalomban és a történelmi munkákban nemcsak racionális, a helyzetet indulatmentesen leíró megnyilvánulások hangzottak el, illetve jelentek meg, hanem szélsőségesen negatív, indulatvezérelt állásfoglalások is. Ugyanez azonban igaz volt német viszonylatban is (igaz, kisebb mértékben), így elkerülhetetlen volt, hogy az álláspontok a legkülönbözőbb fórumokon időről időre összecsapjanak. A kérdéstről higgadt véleményt formáló magyar szereplők általában azt hangsúlyozták, hogy a német telepések a betelepüléskor legtöbbször komoly állami, földesúri támogatást kaptak, így igen gyakran a legjobb földeket is. Az elhagyott területek művelés alá vonását ugyan a magyarok is meg tudták volna oldani, de nem volt elég magyar telepes a török pusztítás miatt. Ezek a vélemények elismerték, hogy a betelepítés szükséges gazdasági lépés volt, aminek pozitív hozadékát nem szabad lebecsülni.³⁶ Ettől maximum csak hangsúlyjaiban különbözött a „hivatalos” német álláspont, amely szerint a telepések nagy részét behívták Magyarországra, és szorgalmukkal, kitartásukkal a pusztaságból, mocsárból oázist teremtettek. A bevándorlók jó része nem volt nincstelen, de az is igaz, hogy az államtól és a földesuraktól komoly segítséget kaptak ahhoz, hogy új életüket elkezdhessék.³⁷ Az extrém megnyilvánulásokban a

³³ A kérdéssel kapcsolatban közvetített kevés információ strukturálására kifejezetten odafigyeltek az iskolafenntartók. „Különös figyelemben részesítsük mai helyzetünkben az egész történelmünkön sokszor ismétlődő akár tervszerű, akár nemzetközi helyzetek kényszeréből fakadt betelepítéseket és településeket, vagy a szórványos beköltözéseket. Mutassunk rá arra a körülményre, hogy az mindig az illető beköltöző népfajok, családok vagy egyének érdeke volt elsősorban, hogy közénk jöttek és bekapcsolódtak a mi életünkbe. Ezzel a mi magyar nemzetünknek élete nem akadt meg és nem is ágazott többfelé. [...] A törökök kitarodása után hazánkba telepített idegenek és II. József nemzetellenes politikája újabb veszedelmet jelentett nemzetünkre.” *Tanterv és utasítás a katolikus elemi népiskolák számára*. Budapest: Szt. István Társulat, 1926. 191–194.

³⁴ „Az egykori dél-magyarországi németiség a trianoni Magyarországon élő németekkel együtt — a kis nyugat-magyarországi, Magyarországon maradt német területek kivételével — organikusan összetartozó, jelentős német népcsoportot alkot, az egy millió főnél többet számláló ún. dunai svábságot. [...] A dunai svábok településtörténete egységet képez, csakúgy, mint gazdasági és politikai fejlődésük. [...] A magyarországi németiség kutatásának második feladata a dunai svábok kutatása: a dunai svábok 1918-ig terjedő történelme és népiségüké, időre és térre való tekintet nélkül.” Bleyer, Jakob: *Aufgaben der Deutschtumsforschung im altungarischen Räume. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, 1933/3–4. 247.

³⁵ „A magyarországi németek fő tulajdonságai a szorgalom, igen, a csaknem állati szorgalom, a kitartás, a tervezés, a teljesítményorientáltság, a természetes agyafürtség – de a békesség, az igénytelenség, a szinte már neveléses türelem is.” Basch, 1926. 9.

³⁶ Buchmann Károly: *A délmagyarországi telepítések története. I. Bánát*. Budapest: Saját kiadás, 1936. 126–127.; Lukács György: A nemzetiségi kérdés Magyarországon. *Budapesti Szemle*, 265. köt. 1943/792. sz. 272–273.; Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet. IV*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1943. 419–441.

³⁷ Bleyer, 1917. 430.; Schilling, 1928.; Schuon, Gottlob: *Die nordöstliche schwäbische Türkei. Ein Beitrag zur Geographie des deutschen Bauerntums im heutigen Südungarn*. Stuttgart: Ausland und Heimat, 1936. 14., 16.

magyar szerzők nincstelen bevándorlókról beszéltek, akik között sok volt a bűnöző. Ezek tejjel-mézzel folyó Kánaánba érkeztek, s elvették a földeket a magyaroktól. Az egész betelepítést osztrák praktikának tartották, amely végül hozzájárult a világháború utáni országvesztéshez is.³⁸ A radikális német hangok ennek pont az ellenkezőjét hirdették: a németek a semmiből teremtettek virágzó gazdaságokat (creatio ex nihilo), sőt eközben civilizátorikus küldetést is teljesítettek, mivel ezekre a területekre a kultúrát is ők hozták el.³⁹ Ebben a felfogásban a betelepülés nem egyszerűen gazdasági érdekek által motivált folyamat volt, hanem egyben kulturális misszió is. A radikális megnyilvánulások oka valójában nem elsősorban a feltárt adatok eltérő értelmezésében gyökerezett: a háttérben mindenkor kirajzolódik az aktuális politikai élet konfliktusainak lenyomata is. Magyar részről az aktorok németfóbiája (aggodalom a „nemzet egységét megbontani akaró” német mozgalmak miatt), a leszakadt országrészek német lakosságának háború utáni „árulása”, félelem a náci Németország befolyásának növekedésétől), német oldalról pedig a szervezetépítés és a nemzetiségi törekvések állami szintű akadályozása felett érzett harag, a hozzászólók túlhajtott egységtörekvése és a felemelkedő Németország támogatására építő elbizakodottsága.

A német szervezeteknek több olyan közvetítőcsatorna is rendelkezésükre állt, amelyek segítségével bevándorlással kapcsolatos üzeneteiket célba juttathatták. A legtöbb paraszti háztartásban a Biblia és az énekeskönyv mellett biztosan ott volt a magaskultúrát a népi kultúrával összekapcsoló kalendárium, amely nemcsak a tájékoztatás és a szórakoztatás feladatát látta el, hanem az ismeretterjesztést is.⁴⁰ Az MNNE minden évben kiadott 1925 és 1940 között egy-egy kalendáriumot (Deutscher Volkskalender für das Jahr), s ezekből 7-ben bevándorlással foglalkozó cikkeket is elhelyeztek, némelyikben többet is. A Volksbund kalendáriuma (Volksdeutscher Kalender) sem hanyagolta el a kérdést, és 1938-tól 1944-ig a szerkesztőség a legtöbb évben több betelepítéssel kapcsolatos cikkeket is megjelentetett. Ezek a publikációk a felnőtt vidéki német lakosság jelentős részéhez eljutottak, azokhoz is, akik nem voltak újságolvasók. Legalább ilyen fontos csatornát jelentettek a hetilapok, a *Sonntagsblatt* és a *Deutscher Volksbote*, amelyekben időről időre megjelentettek olyan cikkeket, amelyek a betelepüléssel (is) foglalkoztak. A magyarországi németek tudományos folyóirata, a Bleyer, majd 1935 után Basch irányítása alatt álló, 1929 és 1944 között évente négyszer megjelenő (fennállása alatt kétszer átnevezett) *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter* legfontosabb történelmi témája a Magyarországra irányuló német migráció kérdése volt. A németországi, magyarországi és a szomszéd államokban élő szerzők nemcsak tanulmányokat publikáltak ebben a tárgyban, hanem forrásokat is közöltek. Az évek során összesen 411 tanulmány és kisebb terjedelmű közlemény jelent meg a lapban, s ezek több mint 20%-a, 91

³⁸ Lásd például Marczali Henrik: *A béke könyve. A múlt tanulsága*. Budapest: Atheneum, 1920. 70–71.; Cholnoky Jenő: *Hazánk és népünk egy ezredéven át. A magyarság hajdan és most*. Budapest: Somló Béla Könyvkiadó, 1935. 157., 161., 162., 209., 211.; Kogutowicz Károly: *Dunántúl és Kisalföld II*. Szeged: M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete, 1936. 80–82.; Károlyi János: *Magyar nemzeti Káté. A magyar középiskolai tanárok nemzeti szövetsége pályázatán első díjjal jutalmazott pályamunka*. Budapest: A Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége, 1923. 13–14.; Vitéz Faragó Endre: *Öntudatos Magyarság*. Cegléd: Garab József Könyvnyomdája, 1939. 20., 30.

³⁹ Lásd pl. Walz, Erich: *Das Deutschtum in den 1920 bei Ungarn gebliebenen Teilen von Batschka und Banat*. Brünn–München–Wien: Rudolf M. Rohrer, 1943. 110. A legtöbb radikális megállapítás természetesen szóban hangzott el, különböző rendezvényeken. Ezekről a Miniszterelnökség gyakran értesült a „bizalmi emberek” útján.

⁴⁰ A kalendárium az alfabetizáció előrehaladtával, a 19. sz. második felétől vált a parasztság olvasmányává, s funkciójában a századfordulóig „a polgári sajtóhoz áll közel”. Mikos Éva: 18–19. századi kalendáriumaink függelékeinek néprajzi forrásértékéről. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005. 392.

foglalkozott a Magyarországra irányuló német migrációval.⁴¹ Ezek a füzetek természetesen csak a német értelmiség egy részét érték el, de azokat biztosan, akik társadalmi státusuk révén a szervezetek irányításában is fontos szerepet játszhattak. A *Sonntagsblatt* több olyan könyvet is megjelentetett, amelyekben a németek Magyarországra érkezése vagy központi szerepet kapott, vagy legalább az egyik tárgyalt téma volt. Johann Faul nagy példányszámban és kétszer is kiadott regénye, a *Die neue Heimat* [Az új haza] az MNNE vezetői számára állandó hivatkozási pontnak számított, s a hetilap ennek megfelelően a magyarországi németek bibliájaként rendszeresen reklámozta is.⁴² A másik meghatározó és sokat hivatkozott kiadvány, a *Das Deutschtum in Rumpfungarn* [A csonka-magyarországi németiség] című tanulmánykötet volt, amiben Rogerius Schilling foglalkozott a betelepülés kérdésével egy hosszú elemzésben, a migráció kérdését szakaszokra és megyékre lebontva vizsgálva.⁴³ Az utolsó talán a legfontosabb nyomtatott közvetítőcsatorna az 1930-ban megreformált elemi iskolai német nyelvű tankönyv és olvasókönyv volt, ami szemben a korábbi könyvekkel, már külön leckéket szentelt a német bevándorlás és a letelepedés tárgyalásának.⁴⁴

Az üzenet nyomtatásban megjelent hordozóeszközei mellett a különböző rendezvények is alkalmasak voltak arra, hogy a németek „közös származásáról” megemlékezzenek, azt a résztvevőkben tudatosítsák. A helyi szintű ünnepeken (templomépítés, letelepedés évfordulója), előadásokon, az MNNE és főleg a Volksbund regionális vagy országos rendezvényein (ünnepek, továbbképzések, versenyek) a bevándorlás kérdése, az alapító ősökről való megemlékezés nagyon gyakran napirendre került.⁴⁵ Ezek a rendezvények nemritkán nagyobb publicitást is kaptak, mivel a szervezetek hetilapjai a fontosabb eseményekről rendre beszámoltak, idézve az előadók vagy szónokok gondolatait is, amelyekben a bevándorlás kérdése fix panelként, a német kisebbséggel kapcsolatos toposzokat is visszhangozva fel-felbukkant.

Sonntagsblatt, Deutscher Volksbote

A *Sonntagsblatt* első száma 1921. október 1-jén jelent meg, s a lap 19 évvel később, 1940. október 27-én szüntette be működését. Kiadója 1933-ban bekövetkezett haláláig Jakob Bleyer, a felelős szerkesztői poszton pedig Johann Faul-Farkas és Anton König váltogatta egymást. Bleyer halála után egy ideig fia, Franz Bleyer lett a lap kiadója (és örökösként a

⁴¹ Eiler, Ferenc: Identität durch Geschichte: Die Zeitschrift "Deutsch-Ungarische Heimatsblätter" 1929–1943. In: Fata, Márta (Hg): *Migration im Gedächtnis: Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. 87–100.

⁴² Ein Christkindl, 1921. 10. A regényről a magyarországi németek kormánybiztosa, Steuer Lajos 12 oldalas ismertetőt írt a Miniszterelnökségnek, s véleményét a következőképp foglalta össze: „A Die Neue Heimat tagadhatatlan ügyességgel, de Müller-Guttenbrunn utánzásával, erős színezéssel és nagy német nemzetiségi tendenciákkal van megírva. Mint minden német könyv, mely a németek letelepítésének történetét ismerteti, úgy a Die Neue Heimat is nem tárgyilagos és sok valótlan adatot tartalmaz. – A magyarságnak lekicsinylésével, és azt lusta népnek feltüntetve a regény semmiképp sem szolgálja a németiségnek a magyarsághoz évszázadok óta fűződő érzelmi és lelki közösségét.” *Steuer Lajos jelentése a Miniszterelnökségnek*, Budapest, 1927. március 29. MNL OL K 28 131. cs. 214–I. t. A könyv ellen az elévülés miatt nem indítottak bünvádi eljárást, valamint azért, mert Bleyer írta a bevezetőt, s tartani lehetett attól, hogy az ügy politikai bonyodalmakat okozott volna. Uo.

⁴³ Schilling, Rogerius: *Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn*. In: Bleyer, Jakob (Hg): *Das Deutschtum in Rumpfungarn*. Budapest: Verlag des „Sonntagsblattes”, 1928. 41–87.

⁴⁴ Ausschuß für deutsche Schulbücher. *Sonntagsblatt*, 5. Mai 1929. 2–3.; Jekel, Peter: *Deutsches Lesebuch für die 5. und 6. Klasse des A- und B-Thypus*. *Sonntagsblatt*, 18. Januar 1931. 11.

⁴⁵ A bevándorlás, a honfoglalás tematikája mellett az ősökről, az elhunyt elődökről való megemlékezésnek is erős közösségszervező ereje van. Assmann, 2013. 63. Nem véletlen, hogy mind az MNNE, mind a Volksbund nagyobb rendezvényein rendre megkoszorúzták a világháborúban elesett halottak emlékművét, s kivonulva a temetőbe megemlékeztek az ősökről (Ahnem) is. Die Ortsgruppen Mágocs, Ág, Gerényes und Kaposszekcső huldigen dem Andenken unserer Vorfahren am Ahnengrab. *Sonntagsblatt*, 11. November 1934. 4.

Sonntagsblatt jogainak tulajdonosa), ezért Gratz Gusztáv, az MNNE elnöke, hogy a szervezettől független lap kiadói jogait megszerezze, 1935-ben átnevezte azt *Neues Sonntagsblatt*ra és bejegyeztette az „új” hetilapot. Ettől kezdve ő, majd lemondása után utóda, Pintér László lett a lap kiadója, felelős szerkesztője Anton König, főszerkesztője pedig 1937-es leváltásáig Faul-Farkas lett.⁴⁶ Politikai és piaci versenytársa, a Kameradschaft, majd a Volksbund lapja, a *Deutscher Volksbote* 1935 novemberétől 1939. januárig lapengedély hiányában öthetenként, majd utána 1944. november 3-i megszűnéséig hetilapként jelent meg. Kiadója kezdetben Richard Huß debreceni egyetemi tanár volt, felelős szerkesztője pedig Georg Goldschmidt. 1938-ban Goldschmidt egy évre átvette a kiadói szerepkört is, hogy 1939-ben átadja azt az immár megalakult Volksbund elnökének, Franz Baschnak. A két lap tehát öt évig párhuzamosan jelent meg, s valójában ugyanazt a közönséget célozta meg. A kettejük közötti rivalizálás a kormányközeli MNNE és a vele szemben határozottan fellépő Kameradschaft, majd Volksbund vezetői közt folyó hatalmi harc egyik frontja lett.

A *Sonntagsblatt* 1933-ra 12.000-re tornázta fel példányszámát, amit a *Deutscher Volksbote* 1938-ra már 15.000-es megjelenésével messze lekörözte.⁴⁷ Ez a szám a későbbiekben valamivel tovább emelkedett. Bleyer irányítása alatt a *Sonntagsblatt* nem részesült állami támogatásban, mivel a politikus mindenképpen el akarta kerülni, hogy a miniszterelnökség a támogatásért beleszólást igényeljen a lap irányvonalának kialakításába.⁴⁸ Ezért titkos németországi támogatásból, előfizetési díjból, valamint — főleg kezdetben — adományokból tartotta fenn a hetilapot. A *Neues Sonntagsblatt* esetében német kormánytámogatásról természetesen már szó sem lehetett, mivel a Gratz irányítása alatt álló MNNE irányvonalát Berlin vállalhatatlannak tartotta; az újság megjelenését a magyar kormányok finanszírozták. A *Deutscher Volksbote* esetében pont fordítva történt: ehhez a magyar kormány nem járult hozzá egyetlen fillérrel sem, viszont a korábban a *Sonntagsblatt*ot finanszírozó birodalmi támogatás már ide és a később induló *Deutsche Zeitung* című napilaphoz érkezett.⁴⁹

A két hetilap profilja nagyon hasonlított egymásra, a politika, kultúra és gazdaság híreit akarták elvinni az olvasókhoz, természetesen saját ideológiai szűrőjükön átfuttatva. A *Sonntagsblatt* konzervatív katolikus irányultságú lap volt, a *Deutscher Volksbote*ra pedig rendkívül erősen hatott kezdetben a völkisch gondolat, később pedig már a nemzetiszocializmus is. Információközvetítő feladatuk mellett azonban nemzetiségi lapként szükségképpen a magyarországi németiséget összetartó szerepet, szervező feladatokat is elláttak a mögöttük álló egyesületek programja jegyében. Rendszeresen beszámoltak az országos vezetőségben és a helyi csoportokban történt vagy éppen várható eseményekről, német hagyományokat mutattak be, magyarországi német irodalmi alkotásokat közöltek és programszerűen foglalkoztak a magyarországi németek múltjával, külön hangsúlyt fektetve a betelepülés kérdéskörére. A történelempolitika aktorai és fórumai is voltak egyben.⁵⁰

⁴⁶ Rózsa Mária (Szerk.): *Deutschsprachige Presse in Ungarn – Magyarországi német nyelvű sajtó 1921–2000. Bibliographie – Bibliográfia*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2006. 52., 57.

⁴⁷ Grósz András: *A Deutschungar Bleyer Jakob – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő viszonyára*. (1920–1933). PhD Disszertáció. Budapest: ELTE, 2014. 150–151.

https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/22338/dissz_Grosz_Andras_tortenelemtud.pdf.pdf;jsessionid=B67B4A482DDF376C429ADF31059B5E66?sequence=1 (letöltés ideje: 2018. április 25.); Klein, Judit: *Die Geschichte und Funktion der deutschsprachigen Minderheitenmedien in Ungarn im Sozialismus*. PhD Dissertation. Budapest: Andrassy Gyula Deutschsprachige Universität, 2015. 52.

<https://www.andrassyuni.eu/pubfile/de-217-dissertationkleindoi-k.pdf> (letöltés ideje: 2018. április 25.);

⁴⁸ Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület, 2014. 56.

⁴⁹ A *Deutsche Zeitung* egyáltalán nem foglalkozott a betelepülés kérdésével.

⁵⁰ Wolfrum, 2010. 15.

Német hetilapok és a betelepülés

A magyarországi német szervezetek történelempolitikai törekvései olyan narratíva kidolgozására és elfogadtatására irányultak, amely nemcsak versenyképes a nem német értelmezésekkel, de idővel be is épül a magyarországi németek kulturális emlékezetébe, sőt annak kiemelkedően fontos viszonyítási pontja lesz. A bevándorlással kapcsolatban megjelentetett publikációk szerzőinek jelentős része természetesen a szervezetekhez kötődő értelmiségiek (egyetemi és középiskolai tanárok, egyetemisták, egyházi emberek, művészek) köréből származott, hiszen ez a réteg hagyományosan a kulturális emlékezet hordozója. Legtöbbjük része volt annak a kapcsolati hálónak, amelynek a középpontjában Bleyer, illetve később Basch állt, s néhányan közülük a kalendáriumokban vagy az 1936-ban gazdát váltó tudományos folyóiratban is publikáltak. A *Sonntagsblatt*ba 1935-1936-ig írtak olyanok is, akik később a *Deutscher Volksbote* szerzői közé tartoztak, s akik a politikai szakítás után nem publikáltak/publikálhattak a Gratz irányítása alatt továbbélő lapban. (Sokan közülük Bleyer tanítványai, a szervezet vezetőségének tagjai, körülötte tevékenykedő fiatal aktivistái voltak.) De az MNNE kezdeti, majd Gratz által képviselt irányvonalához közel álló értelmiségiek sem írtak/írhattak a konkurens sajtóorgánumba. Basch a *Deutsche Forschungen in Ungarn* első számában 1939-ben egyértelművé tette a szekértáborok kialakulásának az értelmiségre nézve meghatározó következményét: csak olyan szerzőkkel voltak ugyanis hajlandók együttműködni, akiket besorolhatónak tartottak a *népinémet* címke alá. Eszerint a népiségi kérdések iránt közömbös, a saját népüktől már „elidegenedett”, viszont a tudományos törekvéseik miatt a témában kutatók, végül a német gyökereiket teljesen elvesztők, akik Bleyer idejében szakmaiságuk miatt még szívesen látott szerzők voltak, ekkorra nemkívánatos személyekké váltak a folyóirat irányítói szemében.⁵¹ Valójában azonban ez már érvényes volt a *Deutscher Volksbote* szerkesztőségi irányelvére is.

Mindkét hetilap törekedett azonban arra, hogy ne csak a szervezetek országos vezetőségének szűkebb környezetéből, hanem a helyi csoportok tagjainak vagy szimpatizánsainak köréből is verbuválják szerzőiket. Arra biztatták a falvakban, nemritkán a központtól kifejezetten távol élő, a kérdés iránt azonban fogékony személyeket, hogy az egyházi anyakönyvekben és a lelkészek évenkénti összefoglalóiban nézzenek utána lakóhelyük történelmének, s amennyiben megírták ősök betelepülésének rövid történetét, azt a kutatók publikációi mellett közölték is. Ezzel nem csupán arra kívánták ösztönözni a helyi közösségeket, hogy azok megismerjék történelmük kezdetét, s büszkén tekintsenek vissza ősök munkájára, elért eredményeire, hanem arra is, hogy más települések története iránt is kezdjenek érdeklődni, s így rádöbbenjenek arra, hogy a német falvak múltja — a hőskort illetően is — hasonlít egymásra. Ez pedig elvezesse őket ahhoz a felismeréshez, hogy nem csak szűk környezetük sorsára kell odafigyelniük, hanem a régiójukban, s egyszersmind az egész ország területén élő németiség sorsára is.

Az évek során több falu betelepülésének vagy első évtizedeinek története is megjelent a lapok hasábjain (néha egyszerű forrásközlésként), de egész régiók — Tolna, Baranya, Szatmár — benépesítését is tárgyalták a cikkek.⁵² A településtörténet mellett s azzal

⁵¹ Basch, Franz: Deutsche Volksforschung in Ungarn. Entwicklung und Ziele. *Deutsche Forschungen in Ungarn*, 1939/1. 181–182.

⁵² Lásd többek közt Kun, Franciscus: Ansiedlungs-Kontrakt der Großgemeinde Mórág im Komitat Tolnau. *Sonntagsblatt*, 14. Juni 1925. 10–11.; Klausner, Josef: Über die Ansiedlung von Véménd. *Sonntagsblatt*, 29. März 1931. 21.; Kilvinger, Johann: Aus der Vergangenheit der Gemeinde Högyész. *Sonntagsblatt*, 10. Mai 1931. 18–19.; Krähling, Georg: Treu den Ahnen. *Sonntagsblatt*, 17. Mai 1931. 15–16.; Réz, Heinrich: Zur Siedlungsgeschichte von Németholy (1738). *Sonntagsblatt*, 27. Mai 1934. 2.; Lenz, Johann: Zur Geschichte der Gemeinde Hidas. *Sonntagsblatt*, 10. Juni 1934. 2–3.; Dlustusch, Alois: Ein kleiner Beitrag zur Ansiedlungsgeschichte von Németholy. *Neues Sonntagsblatt*, 22. März 1936. 10.; Schmied, Stefan: Ansiedlung

összefüggésben mind az MNNE, mind a Kameradschaft sajtója szorgalmazta a családfakutatást. Ennek természetesen nem az volt a célja, hogy az eredményekről beszámoljanak a lapokban, hanem inkább az, hogy a helyi szintű kutatások egyfajta kovászként hassanak a közösségek múlta irányuló érdeklődésében. A nagymarosi Josef Heinzinger például 1931. február 22-én nemcsak azt magyarázta el az olvasóknak, hogy miért van szükség az ősök felkutatására, hanem útmutatót is adott az érdeklődőknek, hogy miként kell nekilátni az ilyen munkának.⁵³ A Kameradschaft egyik időszaki kiadványában, a *Volk und Heimat*ban a Basch köréhez tartozó Heinrich Mühl 1937-ben már nem annyira a módszertan megismertetésére helyezte a hangsúlyt, hanem arra, hogy miért elengedhetetlenül fontos minél több ilyen jellegű kutatást folytatni. A meglehetősen harcias hangvételűre sikeredett cikkben valójában küldetesként értelmezte a családfakutatást: eszerint azért kell minél több családtörténetet írni, mert abból összeáll a község története, a községek történetéből a szülőföldé, a szülőföldről pedig a népé. Mühl a cikkét egyértelműen a nem szakmabelieknek címezte: zárásként azt üzenté az olvasóknak, hogy nem kell félniük, minél „egyszerűbb” a történetíró, annál megbízhatóbb, hitelesebb.⁵⁴

Mind a *Sonntagsblatt*, mind pedig a *Deutscher Volksbote* kísérletet tett arra, hogy a telepítéssel kapcsolatba hozható német (osztrák) személyiségek nevét bevigye a köztudatba. III. Károly, Mária Terézia és II. József neve természetesen rengeteget szerepelt azokban a cikkekben, amelyek a telepítésről általában vagy az egyes falvak alapításáról szóltak. (A tankönyvekből az uralkodók neve elvileg amúgy is ismert volt a lakosság számára.) Volt azonban két hadvezér, akiket a németek Magyarország felszabadításában, valamint a telepítési politikában játszott kiemelkedő szerepük miatt hangsúlyosan kezeltek: Florimond de Mercy és Prinz Eugen (Savoyai Jenő).⁵⁵ Szerepük hangsúlyozása a történelmi tények ismertetése mellett azért is fontos volt (különösen a negyvenes években), mert tevékenységük kapcsán hangsúlyozni lehetett a német-magyar kapcsolatok évszázadokra visszanyúló jelentőségét, valamint azt is, hogy a német telepések hangsúlyozottan magyar kérésre indultak el Németországból (1723-as Impopulations-Patent), hogy a paragon hagyott területeket ismét felvirágoztassák. Így pedig kimondva–kimondatlanul cáfolni lehetett azt a betelepüléssel kapcsolatosan magyar részről gyakran hangoztatott toposzt, hogy a nincstelen németek (maguktól vagy császári utasításra és támogatással) előzönlötték az országot és elvették a magyarok földjeit.

A *Sonntagsblatt* 1933-ig kifejezetten nagy hangsúlyt fektetett arra — talán részben a főszerkesztő személye miatt is, aki író volt —, hogy verseket, elbeszéléseket és regényeket is közöljön. Ez a törekvés már közvetlenül a lap alapítása után, még évekkel az MNNE megalakítása előtt érezhető volt. Több regényt és elbeszélést is leközltek folytatásban az évek során Johann Faul-Farkastól és Ella Triebnigg-Pirkherttől, akik talán a legelismertebb és legolvasottabb kortárs „magyarországi német szerzőknek” számítottak. Műveik az esetek többségében a betelepülés és a német ősök magyarországi élete, a szülőföld (Heimat) körül forogtak, s néha egy-másfél évig is futottak a lapban. Azért volt jelentős, hogy az egyébként könyv formájában is megjelenő munkákat a hetilapban is olvasni lehetett, mert nem minden újság-előfizető vásárolt automatikusan könyveket, s így ezek — a bennük kódolt pozitív üzenetekkel — jóval nagyobb körhöz juthattak el.

und Kampf der Sathmarer Schwaben. *Deutscher Volksbote*, 4. Juli 1941. 4–5.; Reiter, Robert: Die ersten deutschen Bauern im Banat. *Deutscher Volksbote*, 22. Mai 1942. 6.

⁵³ Heinzinger, Josef: Deutschungarische Familienforschung. *Sonntagsblatt*, 22. Februar 1931. 12–13.

⁵⁴ Mühl, Heinrich: Familiengeschichte ist Volks- und Heimatgeschichte. *Volk und Heimat*, März 1937. 3–4.

⁵⁵ A tábornokokról több település alapítása kapcsán szó esett, de voltak olyan cikkek is, amelyek nagy terjedelemben méltatták háborús érdemeiket, valamint az újjáépítésben betöltött szerepüket. Prinz Eugen. *Neues Sonntagsblatt*, 19. April 1936. 10.; Böß, Philipp: Von der Jugendschulung in Högyesz. *Deutscher Volksbote*, 3. März 1940. 4–5.; Teutsch, Ludwig: Prinz Eugen. *Deutscher Volksbote*, 10. März 1940. 9.

Faul, akinek *Die neue Heimat* című, a budai hegyvidékre érkező német telepesek sorsát bemutató, a két világháború közt kultikusnak számító regényét a *Sonntagsblatt* adta ki kétszer is, három elbeszélést közölt folytatásokban a telepes sorsról.⁵⁶ A *Gottes Wege* [Isten útjai], a *Die Erbschaft* [Örökség] és a *Die Braut von Kirchwald* [A kirvai menyasszony] című elbeszélések a telepítések korában játszódtak, s legfőbb üzenetük az volt, hogy a Magyarországra érkező németek állhatatosan megküzdöttek az első évek nehézségeivel, és szorgalmuknak, kitartásuknak, összetartásuknak köszönhetően családjaik szilárd egzisztenciát teremtettek maguknak. A szövegek persze nem nélkülözték a jelenkor magyarországi németjeihez címzett kiszólásokat sem, amelyek a hazaszeretet fontossága mellett a németnek való megmaradás és az összetartás kötelességét hirdették. Triebnigg-Pirkhertnek egy, az alapítás időszakában játszódó elbeszélését közölték folytatásokban, a *Die Berufung des Stifulerhannes-t* [A Fulda-béli Hannes kinevezése]. Faul munkáihoz hasonlóan a Schwäbische Türkeiben játszódó elbeszélés is hangsúlyozza az ősök pozitív önképét, az alaposságot, szorgalmat, kitartást.⁵⁷ Ezek a regények és elbeszélések azért voltak igazán fontosak, mert a folytatásokban való közlés révén az olvasókban hosszan fenntartották az érdeklődést a téma iránt, s arra ösztönözték őket, hogy maguk is gondolkodjanak el őseik teljesítményén, valamint azon, hogy mennyire felelnek meg ők maguk annak a pozitív képnek, ami az alapítókról az irodalmi alkotásokban kirajzolódott.

A *Sonntagsblatt* elvétele olyan verseket is közölt, amelyekben a téma vagy központi szerepet játszott, vagy pedig a mondanivaló fontos részét képezte. Ezekből nem volt igazán sok, de végeredményben az esztétikai élmény mellett hasonló funkciót láttak el, mint az elbeszélő művek.⁵⁸ Legjelentősebb ezek közül az 1922. november 5-én publikált *Schwabenlied* [Sváb dal], amelyet B. Schwabe álnév alatt maga Bleyer írt, s ami — egy későbbi átdolgozást követően — a magyarországi németek egyik legismertebb dala lett, miután a lap felhívására egy pályázat eredményeként megzenésítettek.⁵⁹ Az öt versszakos költemény himnusz a magyar hazához, a szülőföldhöz, az ősökhöz és a német néphez. Visszhangzott minden fontos német toposzt a betelepülésről és az ősök teljesítményéről: jámborságot, kitartást, kemény munkát, hűséget és hazaszeretetet.

„Rajnán túlról jött a jámbor ős
Német szorgalmat hozott, sváb szokásokat
Mocsáron, vadonon utat tört
Isten leheletétől gazdagon áldva.

Hol dübörgött egykor török lovak patája
S patakokban folyt a magyar vér
Ott a német veríték és a sváb munka
A kalásznak aranyat adott s a szőlőnek vért.”⁶⁰

A megzenésített *Schwabenlied*, miután a kottáját is közzétették, gyorsan elterjedt. A német összejöveteleken, falusi rendezvényeken gyakran énekeltek, így a betelepülés kérdése minden

⁵⁶ Lénárt, Orsolya: Ungarndeutsche Literatur in der Zwischenkriegszeit – Ella Triebnigg-Pirkherts „Goldene Heimat.” In: Martina Bartecková (szerk.): Kulturtransfer am Beispiel (Post-)Kakanien: Beiträge der internationalen Konferenz (Searching for Culture - SEFOC). Olomouc: Palacký University, 2015. 35.

⁵⁷ Uo. 38-41.

⁵⁸ Például Jekel, Peter: Schwäbisches Bauernlied. *Sonntagsblatt*, 30. August 1925. 12.; Paul, Jean: Begrüßung der deutschen Gäste in Törökbálint. *Sonntagsblatt*, 19. September 1926. 18.

⁵⁹ Schwabe, B.: Schwabenlied. *Sonntagsblatt*, 5. November 1922. 6.

⁶⁰ A költemény 2. és 3. versszakának nyers fordítását a szerző (E. F.) készítette.

egyes nyilvános előadásakor előkerült, s ezzel hozzájárult a közös származás tudatának bevéséséhez.⁶¹

A képzőművészet, pontosabban a festészet mindössze két alkalommal merült fel ebben a témában a két világháború között. A *Sonntagsblatt* 1930-ban több hónapos reklámkampányt folytatott annak érdekében, hogy minél több német vásárolja meg Stefan Jäger *Die Einwanderung der Schwaben in das Banat* [A svábok bevándorlása a Bánságba] című, ekkorra már kultikusnak számító triptichonjának kicsinyített másolatát.⁶² Az 1910-es gyertyánosi mezőgazdasági vásáron leleplezett festmény szinte azonnal az ekkoriban már erőteljesen szervezkedő bánsági svábok ikonjává vált.⁶³ A részleteiben is aprólékosan kidolgozott mű három jelenetet mutat be a bevándorlás időszakából. Az első képen a vándorok gyaloglás közben láthatók, a másodikon pihenés közben, a harmadikon pedig már új otthonukban, félig kész házak mellett. A triptichon visszatükrözi a korabeli német viseletet hordó bevándorlók elcsigázottságát, de egyben elszántságát is. Az 5 pengős havi részletekben, összesen 35 pengőért megvásárolható reprodukciót a szerkesztőség a következő szavakkal ajánlotta olvasói figyelmébe: „Ez a kép nem hiányozhat egyetlen német parasztházból, az MNNE egyetlen helyi csoportjából sem. Ez mindenki számára kincs kell hogy legyen, és mindig őseink bevándorlására kell hogy emlékeztessen minket!”⁶⁴

A másik kép egy fotó révén került, illetve kerülhetett be a köztudatba. A *Deutscher Volksbote* 1940. augusztus 25-én többoldalas, fotókkal gazdagon illusztrált cikkben számolt be a budapesti Német Ház ünnepélyes átadásáról. Az épület egyik termének falait két monumentális freskó díszítette, melyek közül Heinrich Stephan festőművész alkotása a *Die Ansiedlung der Ahnen* [Az ősök letelepedése] címet viselte.⁶⁵ Az ünnepségen több ezer ember vett részt, és a következő években is nagyon sokan megfordultak ebben a teremben, de azzal, hogy a festményről egy kép is megjelent a hetilapban, egyszerre több ezer előfizetőhöz (és családjukhoz, baráti körükhöz) eljuthatott a festmény üzenete.

A legtöbb olyan cikk, amelyben a telepítés kérdése felmerült, beszámoló volt valamilyen rendezvényről vagy ünnepségről. Itt a lapok természetesen csupán közvetítették azokat az eseményeket, esetleg rítusokat, ahol a múlt megidézése fix programpontként vagy az elhangzó beszédek részeként történt meg. A sajtó azonban felerősítette a rendezvények hatását azzal, hogy a személyesen részt vevők s a mondanivalót helyszínen befogadók mellett az ország más részein élőkhez is eljuttatta az összejövetelek üzenetét.⁶⁶ A Volksbund által szervezett legkülönbözőbb továbbképzésekről (népdal- és néptánc kurzus, fiatal vezetők, női vezetők továbbképzése) szóló beszámolókból minden alkalommal fellelhető az ősökről való megemlékezés, vagy a vezetőképző tanfolyamokon a betelepülés történetének, illetve a szervezet ezzel kapcsolatos, érvényesnek elfogadott értelmezésének az ismertetése is.⁶⁷ Az ilyen tematikájú cikkeknel jóval nagyobb terjedelemben és mélységben foglalkoztak azok a tudósítások a múlttal és az ősökre irányuló emlékezettel, amelyek kifejezetten egy település

⁶¹ Die wackeren Männer von Berkesd. *Sonntagsblatt*, 20. Januar 1929. 10.; Ein vorbildlicher Kulturabend in Babarc. *Sonntagsblatt*, 30. März 1930. 9.

⁶² Einwanderung der Schwaben nach Ungarn. Ein Gemälde von I. Jäger. *Sonntagsblatt*, 15. Juni 1930. 23.

⁶³ A triptichonról lásd Glass, Christian: Die inszenierte Einwanderung. Stefan Jägers Triptychon „Die Einwanderung der Schwaben in das Banat” und seine Wirkungsgeschichte. In: Fata, Márta (Hg.): *Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. 55–70.

⁶⁴ Einwanderung, 1930. 23.

⁶⁵ Ein geschichtlicher Tag des ungarländischen Deutschtums. *Deutscher Volksbote*, 25. August 1940. 5.

⁶⁶ Lásd Erstes schwäbisches Volksfest, 1934. 2–6.; Der große Tag von Wandorf. *Neues Sonntagsblatt*, 21. Juni 1936. 1–3.; Heerschau des Deutschen Volkes in Ungarn. *Deutscher Volksbote*, 18. August 1940. 6.; Erntedankfest in Mekényes. *Deutscher Volksbote*, 15. September 1940. 9.

⁶⁷ Böß, Philipp: Unser erster Volkslieder- und Tanzkurs in Szederkény. *Deutscher Volksbote*, 10. Jänner 1940. 4–5.; Böß, Von der Jugendschulung. 1940.; Bericht über die Führerinnenschulung in Villány. *Deutscher Volksbote*, 9. März 1941. 5.

alapításának, vagy a templom építésének kerek évfordulója alkalmából megtartott rendezvényekről számoltak be, nemritkán több oldalon keresztül.⁶⁸ Itt már maga az ünnepség megrendezésének ténye, a cikkek címe is üzenetértékkel bírt. Ezek az ünnepségek általában egész naposak voltak, s a helyi notabilitások, az egyesületek országos vezetőinek és az egyház képviselőinek részvételével zajlottak. Kötelező program volt az istentisztelet, a temetői és a világháborús emlékmű előtti, ősökről és háborús áldozatokról való megemlékezés, a felvonulás, az ünnepi beszédek és végül a svábbál. Eleken például a 200 éves alapítás emlékére rendezett ünnepségen 1924-ben amatőr színelőadást is tartottak, amelyen „Jeleneteket adtak elő múltunkból. Zárásként megjelent a színen Magyarország géniusza, „Hungaria”, és köszönetet mondott „Germániának” a neki adott szorgalmas, hű telepesekéért, akik a sivatagból édent teremtettek.”⁶⁹

A német bevándorlás tematikája körül időnként fel-fellángoló, a német-magyar kapcsolatok és a magyarországi németek törekvései erőterében zajló értelmezési viták természetesen nem kerültek el a hetilapokat sem. A német cikkek kezdettől fogva vitatták a bevándorlással kapcsolatos, indulatvezérelt magyar értelmezések főbb pontjait. A *Sonntagsblatt* és a *Neues Sonntagsblatt* az esetek többségében a pozitív állítások ismétlésével, hangsúlyozásával igyekezett gyengíteni ennek a narratívának a német olvasókra gyakorolt hatását, s ennek megfelelően a cikkekben a telepések munkájára, az ősök misztifikált tulajdonságainak kiemelésére koncentrált. A *Deutscher Volksbote* és különösen az ugyanazon szerzőkőre építő *Volk und Heimat* azonban a „magyar toposzok” egyikének–másikának valóságtartalmát nemritkán konkrétan is megkérdőjelezte, sőt a cikkekben reagált is ezekre. A *Hajós, die deutsche Insel in der ungarischen Tiefebene* [Hajós, egy német sziget a magyar Alföldön] című cikk szerzője például nemcsak arra vállalkozott, hogy a betelepülés körülményeinek leírásával cáfolja a magyar kritikusok vádjait, hanem egyértelműen ki is jelentette, hogy az egyes állításokkal szemben egyáltalán nem paradicsom fogadta az érkezőket, hanem bizony csak mocsár és betegségek.⁷⁰ Josef Molitor is határozottan vitatta azt a tételt, mely szerint a telepéseket Magyarországon a Kánaán várta volna, de ő már arra is utalt cikkében, hogy az ősöknek soha nem volt részük érdemeiknek kijáró megbecsülésben: „Sokáig tartott, sok munkába, izzadságba, sőt vérbe is került, míg őseink ezt a vidéket — 200 évvel ezelőtt itt még mocsár és sivatag volt — művelhetővé tették. Sem a pestis, sem az éhínség, sem más elemi csapások nem tudták ezeknek a bátor pioníroknak a bátorságát, munkakedvét megtörni. Újra és újra összeszedték magukat és kezdték előlről a munkát. És mi volt a jutalmuk...?”⁷¹

Heinrich Mühl fent említett cikkében még ennél is tovább ment, amikor nekiszegte a kérdést azoknak, akik a németység leggyengébb elemének a bevándorlókat tartották: „Egy nép legrosszabb elemei azok, akik elhagyják szülőföldjüket, akik új földet akarnak meghódítani, akik több száz kilométert küzdöttek le középkori közlekedési eszközökkel, akik mocsarokat csapoltak le, folyókat szabályoztak, erdőket irtottak, akik azokból a tájából, amit mások használhatatlannak tartottak, termékeny termőföldet, meredek hegyormokból szép szőlőskerteket teremtettek, akik százszor, ezerszer is szembenéztek a halállal, akik áldozatul estek a pestisnek, kolerának, has- és flekktífusznak, mocsárláznak és egyéb betegségeknek? Egy nép legrosszabbjai voltak, akik minden nehézséggel dacoltak, akik nem vesztették el a

⁶⁸ Das schwäbische Zweijahrhundertfeier in Temesvár. *Sonntagsblatt*, 23. September 1923. 6–7.; Stumpf, Georg: Zur Zweijahrhundert-Feier in Elek. *Sonntagsblatt*, 22. Juni 1924. 4–5.; Einwacher, Josef: Die 200. Jahreswende der Ansiedlung der Gemeinde Vértes-Acsa. *Sonntagsblatt*, 28. Dezember 1924. 8–9.; Brandt, Jakob: Hunderjahrfeier der Gemeinde Kunbaja. *Sonntagsblatt*, 18. Mai 1930. 10.; Weidlein, Johann: Zweihundertjähriges Jubileum der Gemeinde Kéty. *Sonntagsblatt*, 13. März 1932. 14–15.; Horn, Paul: Helden-, Siedlungs- und Ahnenfeier in Kéty. *Sonntagsblatt*, 29. Mai 1932. 14–16.; Millich, 1933. 2.

⁶⁹ Die Zweihundertjahrfeier in Elek. *Sonntagsblatt*, 29. Juni. 1924. 7.

⁷⁰ Christ.: Hajós die deutsche Insel in der ungarischen Tiefebene. *Deutscher Volksbote*, 17. November 1940. 8.

⁷¹ Molitor, Josef: Wie daheim... Ein Tag in Lovászhetény. *Deutscher Volksbote*, 4. Feber 1940. 5.

bátorságukat, hanem újra és újra harcosokat küldtek a csatába?”⁷² Ugyanebben a számban Johann Weidlein Johann Lenz álnév alatt megkérdőjelezte a nagy tekintélyű Kogutowicz Károly geográfus, egyetemi tanár frissen megjelent, *Dunántúl és Kisalföld* című ismeretterjesztő kötetében a német betelepítésről megfogalmazott kijelentéseinek valóságtartalmát. Kogutowicz kioktató hangnemben utasította el Weidlein korábbi tételét, mely szerint a Dél-Dunántúlon a németek letelepítése valójában megállította a szerb telepesfalvak térfoglalását, s Magyarország végeredményben ennek köszönheti, hogy a szerbek végül a világháború után hajlandók voltak kivonulni a területről. Kogutowicz könyvében pont fordítva értelmezte a tendenciákat: szerinte a déli területeket azért vesztette el az ország, mert németeket telepítettek be annak idején, s ezért a „magyar elem” nem tudott megerősödni a vidéken. A magyarok ugyanis emiatt kénytelenek voltak a Dráva túloldalára vagy Amerikába kivándorolni.⁷³ Weidlein Kogutowicz állításait konkrét példákkal, lépésről lépésre igyekezett cáfolni, s hangsúlyozta, hogy a régióban a kuruc harcok ideje óta egyáltalán nem is éltek már magyarok, így Kogutowicz kiinduló tétele is hamis.⁷⁴

A legkirívóbb eset talán Franz Kussbach és Gálócsy Árpád bíróságon zajló vitájának „közvetítése” volt. Gálócsy egy „svábgyalázó” cikket írt, amelyben egy egyetemi rektori székfoglaló előadásra hivatkozva azt állította, hogy a magyarországi németek ősei úgy kerültek az országba, hogy „kiürítették Ausztria fegyházait, és a rabok ezreit összefogdosott kéjnökkkel párosítva kulturapostolokként küldték szerencsétlen hazánkra.”⁷⁵ A pert végül Gálócsy indította Kussbach ellen, mivel az válaszcikkében dehonesztáló megjegyzéseket tett személyére, megkérdőjelezve emberi alkalmasságát és kompetenciáját a közéleti szerepvállalásra.⁷⁶ A több fordulóból álló, évekig húzódó perben, amelynek minden szakaszáról beszámolt a *Sonntagsblatt*, végül megállapították, hogy Kussbachnak igaza volt abban, hogy visszautasította Gálócsy németeket minősítő vádjait, de pénzbüntetésre ítélték keresetlen megjegyzései miatt.⁷⁷ A Gálócsy-cikk alapjaiban kérdőjelezte, támadta meg a magyarországi németek — az egyesületi vezetőség által is erősíteni kívánt — pozitív önképét, mikor belekapaszkodott a németiség kulturális küldetésének kétségkívül sok aktivista által is hangoztatott mítoszába, s kifordította azt. De hogy a vitának egyértelműen politikai mozgatórugói voltak, azt jól mutatja Gálócsy ügyvédjének néhány, per során kifejtett állítása is: szerinte (és védenca szerint) ugyanis a német mozgalom (MNNE) elitelendő germanofil politikát folytatott, Németország pedig korábban fontos szerepet játszott abban, hogy Magyarországot feldarabolták, mivel az ország a Német Birodalom világháborús törekvéseinek esett áldozatul.⁷⁸ Ez egy másik értelmezési keretben persze lehetett volna a közelmúltra és jelenkorra vonatkozó releváns állítás, de a vita eredeti tárgyához semmi köze sem volt.

Összefoglalás és kitekintés

Bár a történelempolitikai üzenetek több fórumon is eljuthattak a megcélzott német nemzetiség különböző csoportjaihoz, talán a hetilapok voltak — az 1930/31-es tanévben

⁷² Mühl, 1937. 3.

⁷³ Kogutowicz, 1936. 111–113.

⁷⁴ Lenz, Johann: Wie das Deutschtum in der Schwäbischen Türkei die Katastrophe von Trianon gefördert hat. *Volk und Heimat*, März 1937. 6–7.

⁷⁵ Der Abschluß des zweiten Preßprozesses Dr. Kußbach–Gálócsy. *Sonntagsblatt*, 5. August 1934. 5.

⁷⁶ Kußbach, Franz: Eine feige und schamlose Lüge. *Sonntagsblatt*, 17. Mai. 1931. 1–3.; Ein neuer Preßprozess Gálócsis gegen Dr. Kußbach. *Sonntagsblatt*, 19. Juli 1931. 11.

⁷⁷ Der Abschluß, 1934. 6.

⁷⁸ Die Schwabenschmähung Gálócsi's vor der königlichen Tafel in Budapest. *Sonntagsblatt*, 23. Oktober 1932. 3–4.

bevezetett új tankönyvek mellett⁷⁹ — a leghatékonyabb közvetítőcsatornák. Ennek az volt az oka, hogy ezek valóban nagyon sok családhoz eljutottak, s időről időre a legkülönbözőbb formában elővették, ezáltal pedig folyamatosan napirenden tartották a múlt és a múlthoz való viszonyulás kérdését. A szervezetek történelempolitikáinak hatékonyságát utólag természetesen nem lehet egzakt módszerekkel mérni, de az identitáspolitikák más elemei mellett bizonyosan komoly szerepet játszottak abban, hogy a korszak végére a magyarországi németek minden belső megosztottság ellenére kollektív entitásként tételezték magukat.

A két világháború közötti német szervezetek történelempolitikai törekvései az identitáspolitika fontos elemeként arra irányultak, hogy a múlttal, s mindeneelőtt a betelepítés időszakával kapcsolatban elemi, közérthető ismereteket közvetítsenek a kisebbséghez tartozók felé. Több fórumon és lehetőleg minél többször, hogy az információk bevésszék a célközönség múltból alkotott elképzeléseibe. Fontos volt, hogy ne csak reflektálatlan evidenciaként éljék meg származásukat, hanem tudatosan is vállalják azt, felismerjék, hogy olyan embercsoportokhoz tartoznak, amelyet közösséggé lehet és — az etnikai vállalkozók szerint — kell is szervezni. Nagy energiákat mozgósítottak ezért arra, hogy a betelepülés ténye a magyarországi németek kulturális emlékezetének idővel fontos eleme legyen. Ezt a munkát megakasztotta a németek felé német világháború utáni kitelepítése, de talán éppen azért, mert a jogfosztás, az elűzés évtizedekig tabutémának számított, a hatvanas évektől a magyarországi németek tudományos, művészeti és sajtóban dolgozó elitje egyre többször, egyre több fórumon és alkotásban foglalkozott a betelepülés tematikájával. Mára a magyarországi németek számára egy sor *emlékezhely* automatikusan utal a bevándorlásra, s így a közös származásra. Ilyenek az 1723-as évszám, Savoyai Jenő és de Mercy, valamint Ulm városának neve, a Dunán németeket szállító dereglye, az *Ulmer Schachtel*, Stefan Jäger triptichonja, a betelepítési emlékművek, az általában elsősorban a kitelepítésnek emléket állító köztéri szobrok, melyek hol közvetlenül, hol utalásszerűen megemlékeznek a betelepülésről is, és az 1945 után alkotó festők, szobrászok, írók és költők egy-egy, a témában született, ma már ikonikusnak számító műve (König Róbert grafikái, Dechant Antal szobrai, Claus Klotz *Das Zweiglein* [Ágacska] című elbeszélése stb.). Ez pedig jelentős részben a két világháború közötti német szervezetek történelempolitikai aktivitásának célirányosságában és hatékonyságában gyökerezik.

⁷⁹ Deutsche Schulbücher. *Sonntagsblatt*, 14. September 1930. 10.; Jekel, Peter: Deutsche Schulbücher. *Sonntagsblatt*, 21. September 1930. 3.

Felhasznált irodalom

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz, 2013.

Ausschuß für deutsche Schulbücher. *Sonntagsblatt*, 5. Mai 1929. 2–3.

Basch, Franz Anton: *Das Deutschtum in Ungarn*. München: Pfeiffer, 1926.

Basch, Franz: Deutsche Volksforschung in Ungarn. Entwicklung und Ziele. *Deutsche Forschungen in Ungarn*, 1939/1. 177–187.

Beller Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának alakulása*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.

Bérczi László – Radovics Krisztina: A hajósi Madonna szobor restaurálása. In: *Magyar műemlékvédelem. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Évkönyve X. (1980-1990)* Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996. 173–192.

Bericht über die Führerinnenschulung in Villány. *Deutscher Volksbote*, 9. März 1941. 5.

Bindorffer Györgyi: Kulturális és kommunikatív emlékezet. Történelemkonstrukció és történelemrekonstrukció a magyarországi németeknél. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008. 67. 61–77.

Bleyer Jakob: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*, 1929. február. 5. köt. 114–124.

Bleyer Jakob: A hazai németiség. *Budapesti Szemle*, 169. köt. 1917/483. sz. 428–441.

Bleyer, Jakob: Aufgaben der Deutschtumsforschung im altungarischen Räume. *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, 1933/3-4. sz. 238–249.

Bleyer, Jakob: Ungarn und Deutschungarn I. *Neue Post*, 10. Mai. 1918. 1.

Böß, Philipp: Unser erster Volkslieder- und Tanzkurs in Szederkény. *Deutscher Volksbote*, 10. Jänner 1940. 4–5.

Böß, Philipp: Von der Jugendschulung in Högyesz. *Deutscher Volksbote*, 3. März 1940. 4–5.

Brandt, Jakob: Hunderjahrfeier der Gemeinde Kunbaja. *Sonntagsblatt*, 18. Mai 1930. 10.

Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001/7-8. 60–66.

Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan – Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Központ, 2006.

Buchmann Károly: *A délmagyarországi telepítések története. I. Bánát*. Budapest: Saját kiadás, 1936.

Cholnoky Jenő: *Hazánk és népünk egy ezredéven át. A magyarság hajdan és most*. Budapest: Somló Béla Könyvkiadó, 1935.

Christ.: Hajós die deutsche Insel in der ungarischen Tiefebene. *Deutscher Volksbote*, 17. November 1940. 8.

Das schwäbische Zweijahrhundertfeier in Temesvár. *Sonntagsblatt*, 23. September 1923. 6–7.

Der Abschluß des zweiten Preßprozesses Dr. Kußbach–Gálócsy. *Sonntagsblatt*, 5. August 1934. 5–6.

Der große Tag von Wandorf. *Neues Sonntagsblatt*, 21. Juni 1936. 1–3.

Deutsche Schulbücher. *Sonntagsblatt*, 14. September 1930. 10.

Die Ortsgruppen Mágocs, Ág, Gerényes und Kaposszekcső huldigen dem Andenken unserer Vorfahren am Ahnengrab. *Sonntagsblatt*, 11. November 1934. 4.

Die Schwabenschmähung Gálócsi's vor der königlichen Tafel in Budapest. *Sonntagsblatt*, 23. Oktober 1932. 3–4.

Die wackeren Männer von Berkesd. *Sonntagsblatt*, 20. Januar 1929. 10.

Die Zweihundertjahrfeier in Elek. *Sonntagsblatt*, 29. Juni. 1924. 7.

Dlustusch, Alois: Ein kleiner Beitrag zur Ansiedlungsgeschichte von Némethy. *Neues Sonntagsblatt*, 22. März 1936. 10.

Eiler, Ferenc: Identität durch Geschichte: Die Zeitschrift "Deutsch-Ungarische Heimatsblätter" 1929–1943. In: Fata, Márta (Hg): *Migration im Gedächtnis: Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. 87–100.

Ein Christkindl für unser Volk. *Sonntagsblatt*, 11. Dezember 1921. 10.

Ein geschichtlicher Tag des ungarländischen Deutschtums. *Deutscher Volksbote*, 25. August 1940. 1–6.

Ein neuer Preßprozess Gálócsis gegen Dr. Kußbach. *Sonntagsblatt*, 19. Juli 1931. 11.

Ein vorbildlicher Kulturabend in Babarc. *Sonntagsblatt*, 30. März 1930. 9–10.

Einwacher, Josef: Die 200. Jahreswende der Ansiedlung der Gemeinde Vértes-Acsa. *Sonntagsblatt*, 28. Dezember 1924. 8–9.

Einwanderung der Schwaben nach Ungarn. Ein Gemälde von I. Jäger. *Sonntagsblatt*, 15. Juni 1930. 23.

Erntedankfest in Mekényes. *Deutscher Volksbote*, 15. September 1940. 9.

Erstes schwäbisches Volksfest in MágoCs. *Sonntagsblatt*, 17. Juni 1934. 2–6.

Faragó Endre (Vitéz): *Öntudatos Magyarság*. Cegléd: Garab József Könyvnyomdája, 1939.

Fél Edit: *Harta néprajza*. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete, 1935.

Glass, Christian: Die inszenierte Einwanderung. Stefan Jägers Triptychon „Die Einwanderung der Schwaben in das Banat“ und seine Wirkungsgeschichte. In: Fata, Márta (Hg.): *Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. 55–70.

Grósz András: *A Deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő viszonyára. (1920–1933)*. PhD Disszertáció. Budapest: ELTE, 2014. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/22338/dissz_Grosz_Andras_tortenelemtud.pdf;jsessionid=B67B4A482DDF376C429ADF31059B5E66?sequence=1 (letöltés ideje: 2018. április 25.)

Gündisch Guido: A nemzeti eszme fejlődése a németsegnél. *Magyar Szemle*, 2. köt. 1928. március. 253–260.

Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2010. 103–116.

Gyáni Gábor: A nemzeti emlékezet tudománya? In: Gyáni Gábor (szerk.): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2000. 95–126.

Heerschau des Deutschen Volkes in Ungarn. *Deutscher Volksbote*, 18. August 1940. 1–9.

Heinzinger, Josef: Deutschungarische Familienforschung. *Sonntagsblatt*, 22. Februar 1931. 12–13.

Hermann, Aegid: Unsere liebe Frau und die Schwaben von Hajós. *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, 1932/1. 50–58., 1931/2–3. 223–232.

Holder, Gottlob: *Das Deutschtum in der unteren Baranya. Eine bevölkerungs- und siedlungsgeographische Studie über die Schwäbische Türkei*. Stuttgart: Ausland und Heimat, 1931.

Horn, Paul: Helden-, Siedlungs- und Ahnenfeier in Kéty. *Sonntagsblatt*, 29. Mai 1932. 14–16.

Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet. IV*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1943.

Jekel, Peter: Deutsches Lesebuch für die 5. und 6. Klasse des A- und B-Thypus. *Sonntagsblatt*, 18. Januar 1931. 11.

Jekel, Peter: Schwäbisches Bauernlied. *Sonntagsblatt*, 30. August 1925.

Jekel, Peter: Deutsche Schulbücher. *Sonntagsblatt*, 21. September 1930. 3.

Károlyi János: *Magyar nemzeti Káté. A magyar középiskolai tanárok nemzeti szövetsége pályázatán első díjjal jutalmazott pályamunka.* Budapest: A Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége, 1923.

Kilvinger, Johann: Aus der Vergangenheit der Gemeinde Hőgyész. *Sonntagsblatt*, 10. Mai 1931. 18–19.

Klausner, Josef: Über die Ansiedlung von Véménd. *Sonntagsblatt*, 29. März 1931. 21.

Klein, Judit: Die Geschichte und Funktion der deutschsprachigen Minderheitenmedien in Ungarn im Sozialismus. PhD Dissertation. Budapest: Andrassy Gyula Deutschsprachige Universität, 2015. <https://www.andrassyuni.eu/pubfile/de-217-dissertationkleindoi-k.pdf> (letöltés ideje: 2018. április 25.)

Kogutowicz Károly: *Dunántúl és Kisalföld II.* Szeged: M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete, 1936.

Kovács Alajos: *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Budapest: Hornyánszky Viktor R.-T. M. Kir. Udvari Könyvnyomda, 1936.

Krähling, Georg: Treu den Ahnen. *Sonntagsblatt*, 17. Mai 1931. 15–16.

Kun, Franciscus: Ansiedlungs-Kontrakt der Großgemeinde Mórágym im Komitat Tolnau. *Sonntagsblatt*, 14. Juni 1925. 10–11.

Kußbach, Franz: Eine feige und schamlose Lüge. *Sonntagsblatt*, 17. Mai. 1931. 1–3.

Lenz, Johann: Wie das Deutschtum in der schwäbischen Türkei die Katastrophe von Trianon gefördert hat. *Volk und Heimat*, März 1937. 6–7.

Lenz, Johann: Zur Geschichte der gemeinde Hidas. *Sonntagsblatt*, 10. Juni 1934. 2–3.

Lénárt, Orsolya: Ungarndeutsche Literatur in der Zwischenkriegszeit – Ella Triebnigg-Pirkherts „Goldene Heimat.” In: Martina Bartecková (szerk.): *Kulturtransfer am Beispiel (Post-)Kakanien: Beiträge der internationalen Konferenz (Searching for Culture - SEFOC).* Olomouc: Palacký University, 2015. 29–49.

Lukács György: A nemzetiségi kérdés Magyarországon. *Budapesti Szemle*, 265. köt. 1943/792. 269–283.

Marchut Réka: Asszimiláció és disszimiláció a magyarországi németeknél a két világháború közötti időszakban (1920-1941) In: Gazdag László – P. Müller Péter (szerk.): *"Fenn és lenn": tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára.* Pécs: Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, 2014. 47–61.

Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920-1948).* Budapest–Budaörs: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület, 2014.

- Mikos Éva: 18–19. századi kalendáriumaink függelékeinek néprajzi forrásértékéről. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005. 387–415.
- Millich, Josef: „Alte und neue Heimat” Ein Jubiläumjahr der Gemeinde Somberek. *Sonntagsblatt*, 15. Januar 1933. 2.
- Molitor, Josef: Wie daheim... Ein Tag in Lovászhetény. *Deutscher Volksbote*, 4. Feber 1940. 5.
- Mühl, Heinrich: Familiengeschichte ist Volks- und Heimatgeschichte. *Volk und Heimat*, März 1937. 3–4.
- Müller-Guttenbrunn, Adam: Die Deutschen im Banat. *Deutsches Tageblatt für Ungarn*, 12. März 1901. 1–3.; 13. März 1901. 1–2.; 14. März 1901. 1–3.
- Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. *Múlt és Jövő*, 2003/4. sz. 3–16.
- Pataki Ferenc: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány*, 2010/7. 778–798.
- Paul, Jean: Begrüßung der deutschen Gäste in Törökbálint. *Sonntagsblatt*, 19. September 1926. 18.
- Prinz Eugen. *Neues Sonntagsblatt*, 19. April 1936. 10.
- Reiter, Robert: Die ersten deutschen Bauern im Banat. *Deutscher Volksbote*, 22. Mai 1942. 6.
- Réz, Heinrich: Zur Siedlungsgeschichte von Németholy (1738). *Sonntagsblatt*, 27. Mai 1934. 2.
- Rieß, Josef (Hg): *Volkswerden im Banat. Reden und Aufsätze Dr. Kaspar Muth's*. Timisoara: Druck Ideal, 1935.
- Romsics Gergely: *Nép, nemzet birodalom*. Budapest: Új Mandátum, 2010.
- Rózsa Mária (Szerk.): *Deutschsprachige Presse in Ungarn – Magyarországi német nyelvű sajtó 1921–2000. Bibliographie – Bibliográfia*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2006.
- Schilling, Rogerius: Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn. In: Bleyer, Jakob: *Das Deutschtum in Rumpfungarn*. Budapest: Verlag des „Sonntagsblattes”, 1928. 41-87.
- Schmied, Stefan: Ansiedlung und Kampf der Sathmarer Schwaben. *Deutscher Volksbote*, 4. Juli 1941. 4-5.
- Schödl, Günter: *Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890 bis 1914. Zur Geschichte des deutschen „extremen Nationalismus”*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1978.

Schödl, Günter: Ungarns „Deutsche Bewegung und mitteleuropäische Politik am Vorabend des ersten Weltkrieges. In: Schödl, Günter (Hg): *Formen und Grenzen des Nationalen. Beiträge zur nationalen Integration und Nationalismus im östlichen Europa*. Erlangen: Institut für Gesellschaft und Wissenschaft an der Universität Erlangen-Nürnberg, 1990. 327–355.

Schuon, Gottlob: *Die nordöstliche schwäbische Türkei. Ein Beitrag zur Geographie des deutschen Bauerntums im heutigen Südungarn*. Stuttgart: Ausland und Heimat, 1936.

Schwabe B.: Schwabenlied. *Sonntagsblatt*, 5. November 1922. 6.

Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 2*. Budapest: Argumentum, 2015.

Seewann, Gerhard: Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa. In: Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi németek Országos Önkormányzata, 2000. 95–106.

Steuer Lajos jelentése a Miniszterelnökségnek. Budapest, 1927. március 29. MNL OL K 28 131. cs. 214–I. t.

Stumpf, Georg: Zur Zweijahrhundert-Feier in Elek. *Sonntagsblatt*, 22. Juni 1924. 4–5.

Tanterv és utasítás a katolikus elemi népiskolák számára. Budapest: Szt. István Társulat, 1926.

Teutsch, Ludwig: Prinz Eugen. *Deutscher Volksbote*, 10. März 1940. 9.

Walz, Erich: *Das Deutschtum in den 1920 bei Ungarn gebliebenen Teilen von Batschka und Banat*. Brünn–München–Wien: Rudolf M. Rohrer, 1943.

Weidlein, Johann: Zweihundertjähriges Jubiläum der Gemeinde Kéty. *Sonntagsblatt*, 13. März 1932. 14–15.

Wolfrum, Edgar: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik als Forschungsfelder. In: Scheunemann, Jan (Hrsg.): *Reformation und Bauernkrieg. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik im geteilten Deutschland*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. 13–47.

Zur Zweijahrhundert-Feier in Elek. *Sonntagsblatt*, 22. Juni 1924. 4–5.